

УДК 811.161.2'367

Г. М. Вакуленко, Н. І. Клипа

**Звертання як засіб мовної експресії
в художньому мовленні Миколи Гоголя**

У статті проанальовано природу и специфіку звертання в художньому мовленні Миколи Гоголя; з'ясовано функціональні можливості заявлених синтаксичних одиниць, які виступають вагомим засобом інтимізації та вираження ставлення автора до героїв, до їх вчинків. Ключові слова: звертання, власне звертання, риторичні звертання, апелятив, засіб мовної експресії.

В статье анализируются природа и специфика обращений в художественной речи Николая Гоголя; выявляются функциональные возможности данных синтаксических единиц, которые выступают важным средством интимизации и выражения отношения автора к героям, их поступкам.

Ключевые слова: обращение, собственно обращение, риторические обращения, апеллятив, средство речевой экспрессии.

The nature and specifics of addressing in the artistic speech of Nikolai Gogol are analyzed; functional possibilities of claimed syntactical units that serve as significant tools of intimacy and the expression of the author's attitude to the characters and their deeds are revealed in the article.

Key words: addressing, proper addressing, rhetorical addressing, appeal, means of linguistic expression.

Микола Гоголь - самобутній письменник, вихований на українських традиціях, але який писав російською мовою, - був і залишається одним із найбільш досліджуваних представників літератури XIX століття. Його багатий і своєрідний художній світ є справді невичерпним і дає широкий простір для наукових студій, зокрема і у сфері синтаксису. Так, проблемами і функціями ритму в прозі Миколи Гоголя займалася Н. М. Арват [1]; особливості структури "Петербуржских повестей" достатньо висвітлені О. М. Кожиним, О. О. Веденяпіною [6]; інформаційно-експресивне навантаження мовлення дійових осіб у комедіях М. Гоголя досліджувалося Т. Г. Винокур.

Одним із найвиразніших синтаксичних засобів образності, що включає і власні назви, можна назвати звертання - "інтонаційно виділений компонент речення, що називає істоти або персоніфіковані предмети, до яких адресовано мовлення", і виконує апелятивну та експресивну функції [5, с. 184].

Звертання як синтаксична одиниця спеціально досліджувалось у різних функціональних стилях як у структурно-семантичному (Н. І. Адабушко, О. П. Бейлін, І. П. Іванова), так і в комунікативно-функціональному (С. І. Войнович, І. В. Мальцев, Л. П. Рижова) контекстах. Вагомий теоретичний потенціал у вивченні звертання накопичило українське мовознавство (О. О. Потебня, С. П. Бевзенко, І. Р. Вихованець, І. К. Кучеренко, Ф. С. Бацевич, М. С. Скаб, І. Т. Яценкота ін.).

Актуальність нашого дослідження визначається необхідністю узагальнити набуття лінгвістів у сфері семантико-синтаксичного осмислення гоголівського тексту: проаналізувати природу й специфіку звертання в структурі художнього світу письменника; з'ясувати функціональне призначення апелятива в художньому мовленні Миколи Гоголя.

За стилістичними функціями звертання традиційно поділяють на власне звертання, що позначає конкретну особу, до якої спрямоване мовлення, і розраховане на реакцію цієї особи, та риторичне звертання, що не має на меті спонукати співрозмовника до відповіді, а використовується як спосіб відтворити стан мовця, його вподобання, думки і почуття. У ролі риторичних звертань можуть виступати власні та загальні назви людей, рослин і тварин, абстрактних понять. Переконливими будуть приклади звертань, які Микола Гоголь і використовує у своїх творах: *Эх вы, бабы! бабы! - произнесла она громко* [2, с. 27]; *Сумасшедший! - закричала она, уклоняясь от взмаха руки его, которою он чуть было не задел её по лицу* [2, с. 30]; *С ума спятили вы, хлопцы!* [2, с. 31].

У цій статті ми зупинимось на аналізі тільки власне звертань, які виступають у художньому мовленні Миколи Гоголя важливим граматичним засобом мови в стилістичному плані. Широке використання елементів народно-поетичної мови, художніх засобів та образів і зумовило своєрідність стилю письменника. Звертання як засіб інтимізації та вираження ставлення автора до героїв, до їх вчинків є емоційним центром речення.

В ідіолекті М. Гоголя апелятиви передають не просто звернення до особи чи предмета, а й несуть додаткове стилістичне навантаження, виконуючи важливу художню функцію.

Як показують наші спостереження, із семантичного погляду найчастіше звертання виражаються формою називного відмінка іменників, що означають:

а) чоловічі та жіночі імена: *Вот вам и приношения, Афанасий Иванович!* - проговорила она, ставя на стол миски и жеманно

застегивая свою будто ненарочно расстегнувшуюся кофту; - варенички, галушечки пшеничные, пампушечки, товченички! [2, с. 23]; Разумеется любви вашей, несравненная **Хаврония Никифоровна!** - шепотом произнес попович, держа в одной руке вареник, а другою обнимая широкий стан её [2, с. 24]; Как что читаю, **Фома Гоигорьевич?** вашу быль, ваши собственные слова [2, с. 37]; Не плачь, **Катерина**, я тебя теперь знаю и не брошу ни за что [2, с. 143]; Гляди, **Иван**, всё что ни добудешь, - всё пополам [2, с. 159]; Смотри мне, **Явдоха**, когда я умру, чтобы ты глядела за паном [2, с. 210];

б) назви людей за їх родинними стосунками: батько, матушка, тетушка, жинка, тесть, сестрица, дед, баба, сват, кум, земляк, напр.: Так ты думаешь, **земляк**, что плохо пойдет наша пшеница? - говорил человек... [2, с. 18]; Л ну-ка, новобрачный **зять**, давай магарычу! [2, с. 20]; Что, **кума**, - вскричал вошедший кум, - тебя все ещё трясет лихорадка? [2, с. 25]; **Дочь**, Христа ради! **дочь**, хоть взгляни на преступного отца своего! [2, с. 144]; Пусть бог милует нас от этого, **дитя моё!** [2, с. 146]; Чего-то грустно мне, **жена моя!** [2, с. 147]; Что говоришь ты, **муж мой!** [2, с. 147]; Приляг, **сестрица!** [2, с. 151]; Как же-с, **тётушка**, знаю: трава очень хорошая [2, с. 173]; Вы, **матушка**, верно, не выспались [2, с. 175];

в) назви вікових груп людей: хлопцы, парубки, девчата, ребята, девушки, напр.: Расскажи, расскажи, милый, чернобровый **парубок!** - говорила она, прижимаясь лицом своим к щеке его и обнимая его [2, с. 54]; Та тише, **баба!** не стучи так, дитя моё заснуло. Я пойду в лес, **баба!** [2, с. 153]; А ну-ка **ребята**, давайте крестить! [2, с. 192]; Полно, полно выть, **старуха!** [2, с. 218];

г) професію, спеціальність особи, напр.: А я к тебе иду, **пан писарь** [2, с. 65] \Ая к твоей милости, **пан голова** [2, с. 65]; Эй, вы, **пивники, броварники!** полно вам пиво варить [2, с. 222]; Я был в городе, **пан полковник!** [2, с. 268].

Менш продуктивними в прозовій тканині Миколи Гоголя є синтаксичні конструкції, репрезентовані субстантивованими прикметниками, що, як правило, виражають негативне ставлення мовця до співбесідника: **Вспомни, безумный, погляди, на кого ты подымаешь руку!** [2, с. 153].

Така форма звертань може і не мати оцінного відтінка, а називати адресата мовлення за соціальним станом, родинними стосунками чи родом занять. Наприклад: **Живее, стара!, готовь нам есть: путь лежит великий!** [2, с. 224]; **Что, кошевой, пора бы погулять запорожцам?** [2, с. 237].

Варто звернути увагу на те, що у повістях циклу "Вечори на хуторі поблизу Диканьки" та "Миргород" Микола Гоголь досить часто використовує найбільш специфічну для української народно-розмовної і літературної мови кличну форму у різних стилістичних ракурсах - від нейтрального призначення до важливої функціональної ваги. Безперечно, саме український колорит гоголівської прози знайшов відображення у звертаннях, ужитих у мовленні героїв, які користуються кличною формою іменників: *Страшная казнь, тобою выдумана, человек* [2, с. 186]; *Слушай, паночка! - загремел он ему в ответ, - знай лучше свое дело, чем мешаться в чужие...* [2, с. 40]; *Галю! Гэлю! ты спишь или не хочешь ко мне выйти?* [2, с. 52]; *Помилуй, мамо! зачем губишь верный народ? чем прогневили?* [2, с. 121]; *Эй, хлопче! куда же ты, подлец?* [2, с. 170]; *Та спасыби, мамо! Провиант дают хороший, хотя бараны здешние совсем не то, что в нас на Запорожье...* [2, с. 142]; *Добре, сынку! ей-богу, добре!* [2, с. 220]; *Не смейся, не смейся, батьку!* [2, с. 217]; *Сделай же, боже, так, чтобы всё потомство его не имело на земле счастья!* [2, с. 161].

Необхідно зазначити, що звертання часто служать засобом мовної типізації. Адже клична форма у первозданному вигляді вкладається в уста персонажів - носіїв живої народної мови. Порівняймо мову поповича і простих селян: - *То ничего, ничего, любезнейшая Хаврония Никифоровна! - болезненно и шепотно произнес попович, подымаясь на ноги...* [2, с. 38] *Прощай, Галю, спи спокойно: да не думай об этих бабьих выдумках* [2, с. 93].

Аналіз художнього мовлення прози Миколи Гоголя показує, що, крім свого прямого призначення називати особу або предмет, до якого звернена мова, звертання може виражати певне суб'єктивне ставлення до нього мовця. Емоційне змалювання таких синтаксичних одиниць розкривається:

а) у лексичному значенні слова: *Не бойся, серденько, не бойся! - говорил он ей вполголоса* [2, с. 15]; *Э, голубчик! Обманывай других этим...* [2, с. 31]; *Дурень, дурень! тебе, верно, и на роду написано остаться таким!* [2, с. 20]; *А что б ты, сатана, не дождал детей своих видеть!* [2, с. 189]; *Л ты, бейбас, что стоишь и руки опустил?* [2, с. 218];

б) у словосполученнях іменника з прикметником, який має вагоме експресивне навантаження: *А вот это дело, дорогой тесть!* [2, с. 152]; *Ступай, ступай, чортова баба* [2, с. 131]; *Милостивая государиня, тетушка Василиса Кашпоровна* [2, с. 167]; *Желаю*

здравствовать, **милостивый государь!** [2, с. 168]; Нет, я нее силах ничем возблагодарить тебя, **великодушный рыцарь** [2, с. 262]; Врёшь, **чертов жид!** [2, с. 270];

в) у словосполученнях, у яких емоційно виваженими є обидва компоненти, напр.: *Провалитесь, **проклятые сорванцы!*** [2, с. 60]; ... брешеш, **сучий москаль** [2, с. 38] *Добро ты, **одноглазый сатана!*** - вскричала она, приступив к голове... [2, с. 68]; *А чем ты, **старый дьявол,*** бьешь! [2, с. 84]; *А, вот каким голосом запел, **немец проклятый!*** [2, с. 112]; *Нет, ты мне покажешь, **негодный пьяница!*** - вскрикнула жена, ударив высокого кума кулаком в подбородок и продираясь к мешку [2, с. 115]; *Иди, **окаянный грешник!*** не смеюсь я над тобой [2, с. 157];

г) у словосполученнях, у яких ще більш інтимного значення надають звертанню присвійні займенники *мій, моя, моє, наш*, які вживаються при іменниках, що є власними іменами або назвами спорідненості чи свояцтва: *Ивасю **мой** милый, Ивасю **мой** любый!* беги к Петрусю, **моё** золотое дитя, как стрела из лука... [2, с. 57]; *Будет готов, **моё** серденько, после праздника будет готов* [2, с. 114]; *О **мой** ненаглядный муж! Приникни ко мне головою своею!* [2, с. 147]; *Какой сон, **моя** любая пани Катерина?* [2, с. 137]; *Я не в печаль вдался, пан **мой** Данило!* [2, с. 131]; *Муж **мой** милый, муж дорогой, чудный мне сон снился!* [2, с. 137]; *Прощай, **наша мать!*** [2, с. 247].

Досліджуючи художнє мовлення письменника, ми помітили, що глибокими коренями вросли релігійні комплекси уявлень, почуттів у психологію і народу, зображуваного у творі, і самого автора. Християнська символіка у творах Миколи Гоголя переосмислюється через вірування селян. Тому й зрозуміла наявність таких звертань, частина яких закріпилася як вигуківі стійкі сполуки фразеологічного типу: ***Боже ты мой, каких на свете нет куманьев!*** [2, с. 74]; ... ***боже упаси!*** и душа в пятках [2, с. 78]; *Тьфу, **дьявол!*** да тебя не на шутку забрало [2, с. 22]; *Что вы, **Иродово племя,*** задумали смеяться, что ли, надо мною [2, с. 83]; *Клади, **чёртов сын,*** сей же час палицу [2, с. 238]; *Врёшь, **чёртов Иуда!*** [2, с. 271].

Характерним стилістичним прийомом автора є і повторення апелятивів, яке передає хвилювання, осуд або бажання привернути чиюсь увагу, спонукати до розмови, наприклад: *Эй, **Фома, Фома!*** тебя женить пора, а ты дуреешь, как молодой лошак [2, с. 168]; ***Дурень, дурень!*** тебе, верно, и на роду написано остаться таким [2, с. 20].

Таким чином, актуалізовані в художньому мовленні Миколи Васильовича Гоголя звертання постають важливим засобом мовної

експресії. Семантичне наповнення, стилістичний спектр цих синтаксичних одиниць, їх морфологічне вираження та динамічне вживання визначають особливості творчого стилю письменника, самотність його таланту і спонукають до використання арсеналу авторських апелятивів під час вивчення звертання як синтаксичної одиниці.

Література

1. Арват Н. Н. Эстетическая функция ритма в прозе Гоголя "Майская ночь, или Утопленница" / Н. Н. Арват // Микола Гоголь і світова культура. - Київ-Ніжин, 1994. - 245 с.
2. Гоголь Н. В. Вечера на хуторе близ Диканьки: Миргород / Н. В. Гоголь. - Х., 1989. - 392 с.
3. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови / С. Я. Єрмоленко. - К. : Довіра, 1999. - 431 с.
4. Скаб М. Проблеми тлумачення явищ апеляції у шкільному курсі / М. Скаб // Українська мова і література в школі. - 2002. - С. 7-10.
5. Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк. - 2-ге вид., випр. і доповн. - К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. - 824 с.
6. Язык Н. В. Гоголя / под ред. А. Н. Кожина. - М., 1991. - 354 с.